

Олександр ЛИСЕНКО

ПРОСВІТЯНСЬКИЙ РУХ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В 1905–1919 РОКАХ

Провідними організаціями просвітянського руху у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. були “Просвіти”, засновані в Катеринославі, Одесі, Кам’янець-Подільському та Києві. Розкрито основні напрями їх діяльності, здобутки та труднощі, що перешкоджали плідній роботі на ниві національного відродження.

Ключові слова: “Просвіта”, національне відродження, консолідації східних та західних українців, труднощі книговидання.

Просвітянський рух на Наддніпрянській Україні сформувався під ідейним впливом галицьких “Просвіт”. Так, ще в січні 1901 р. відомий український громадський та політичний діяч Є. Чикаленко зазначав у своєму листі до письменника М. Комарова: “Тепер висунулися зо всіх діл – два діла: “Петербурзьке видавниче товариство” та “Київська старовина”. Нам треба з’єднати всі зусилля, аби поставити ці два діла на тверді ноги. Щодо “Петербурзького товариства”, то воно мусить стати нашою “Просвітою”, нехай тільки земляки записуються в члени, збирають засоби і постачають хороші рукописи, бо петербуржці самі нічого не напишуть, як Вам відомо”¹.

Потрібно віддати належне діячам українського руху на Наддніпрянщині. В умовах, коли легальна національна діяльність на Україні була заборонена, вони зуміли об’єднати свої зусилля та кошти задля успішної роботи петербурзького “Благодійного товариства для видання загальнокорисних та дешевих книжок”, яке не лише видавало велику кількість українських книжок, але й стало справжньою “кузницею кадрів” для майбутніх наддніпрянських “Просвіт”. В ньому, зокрема, пройшли школу легальної видавничої діяльності такі діячі українського національного руху, як Є. Чикаленко, Б. Грінченко, М. Загірня, М. Комар, О. Степовик, М. Левицький, В. Корольков, Д. Дорошенко та ін., що й стало запорукою успішного початку діяльності українських “Просвіт” вже безпосередньо на терені Наддніпрянщини під час революції 1905–1907 років.

Перші “Просвіти” тут виникли ще наприкінці 1905 р. у Катеринославі та Одесі, тоді ж фактично сформувалася й Кам’янець-Подільська “Просвіта”, хоча офіційно вона була зареєстрована лише навесні наступного 1906 р. Затрималися з відкриттям “Просвіти” й київські українці: Статут Товариства був затверджений 26 травня, а перші збори відбулися 25 червня 1906 року.

Ці чотири наддніпрянські “Просвіти” фактично й визначали обличчя просвітянського руху на Наддніпрянщині. Щодо інших “Просвіт”, що виникли на території Російської імперії – Чернігівської з двома філіями у Ніжині та Козельці, Житомирської, Миколаївської, Мелітопольської, Катеринодарської, Бакинської, Мінської

та Владивостоцької, то їхню діяльність потрібно визнати малоактивною. Так, прикладом, Миколаївська “Просвіта” трималася творчим запалом та коштом відомого українського письменника та історика М. Аркаса, Чернігівська – енергією М. Коцюбинського та І. Шрага. Смерть М. Аркаса і вимушена під тиском самодержавства відставка М. Коцюбинського та І. Шрага призвели до майже повного паралічу обох українських національних інституцій.

Для тих, хто добре ознайомлений із тими засадами, на яких будувався просвітянський рух в Галичині, такий стан речей може здатися незрозумілим. Адже тут Головний Виділ “Просвіти”, що знаходився у Львові, уміло розподіляючи кошти та енергію просвітян, ніколи б не дозволив завмерти українському національному життю в котромусь із регіонів Галичини. Але річ у тім, що на Наддніпрянщині не було не лише якогось єдиного координуючого центру, але й регулярних зв’язків між різними “Просвітами”. Морально-психологічний клімат, який панував тоді на Наддніпрянщині серед представників українського національного руху, якнайкраще охарактеризував Є. Чикаленко у своєму листі до М. Комарова: “Був проект з’єднати “Києвскую старину” із “Записками товариства ім. Шевченка”, “Нову громаду” з “Літературно-науковим вісником” – на цьому наподався Грушевський, але у нас, як і за часів “Руїни”, кожний гетьманець вважає, що тільки він “утре сльози неньці Україні” і ніяк не хоче поступитися своєю булавою”².

Дійсно, в 1905–1907 рр. “Просвіти” на Наддніпрянщині розпочали свою діяльність із великим запалом та ентузіазмом, але без спільного плану. Кожна новоутворена “Просвіта”, маючи до всього ж обмаль коштів, поводи́ла себе так, начебто є єдиною українською інституцією на Наддніпрянщині і прагнула охопити своєю діяльністю всі сфери національного життя. Особливо грішила в цьому Одеська “Просвіта”. Окрім лекційної та артистичної діяльності, яка дійсно була поставлена тут дуже добре й завдяки якій “Просвіта” завоювала собі симпатії серед широких верств одеської громадськості, місцеві просвітяни також відкрили свою читальню, яка отримувала всю прогресивну українську пресу, в тому числі з Галичини та західних регіонів Америки. Крім того, Одеська “Просвіта” влаштувала свою наукову бібліотеку, що мала більше як 2 тис. томів, спробувала видавати українську газету “Вісті”, відкрити українську школу та організувати видання українських книжок, для чого й був створений фонд ім. Л. Смолянського. Але, широко розгорнувши свою діяльність, Одеська “Просвіта” не завжди доводила її до належного рівня. Так, В. Гришинський на сторінках української преси стосовно діяльності одеської “Просвіти” зазначав: “Наскільки добре тут поставлена справа з рефератами, настільки кепсько стоїть вона з бібліотекою та читальнею. Не дивлячись на те, що читальня кожного дня буває одчинена, в ній нікого і ніколи не буває... Не краще стоїть і з бібліотекою. До цієї пори (листопад 1907 р. – *О. Л.*) правління “Просвіти” ще не впорядкувало власної бібліотеки і не одчинило її офіційного користування. Правда, є в “Просвіті” бібліотечні шафи з книжками, та виймаються вони звідти лише на продаж, користуватися ж книжками можна тільки по-знайомству”³.

Не змогли одеські просвітяни зрушити з мертвої точки справу із заснуванням української школи, газета “Вісті” припинила своє існування вже після п’ятого номера, а діяльність видавничого фонду обмежилася двома книжками – “Запорозькі вольності” М. Комарова та “Про Гарібальді” І. Бондаренка. До того ж, наприкін-

ці 1906 р. Одеська “Просвіта” виявилася втягнуеною у політичну боротьбу, яка точилася тоді в Російській імперії. Так, дочка члена правління товариства І. Луценка Анастасія поєднувала роботу секретаря “Просвіти” з членством у партії есерів і перетворила помешкання цієї української національної інституції в справжній склад нелегальної соціал-демократичної та соціал-революційної літератури, що мало не привело до закриття “Просвіти”⁴.

Подібні негаразди були також і в діяльності інших “Просвіт” на Наддніпрянщині. Соціалістичні омани, під які в той час потрапила значна частина української молоді, призвели до того, що ситуація, подібна до одеської, повторилася в наступному 1907 р. в Кам’янець-Подільську, де бібліотекар місцевої “Просвіти” О. Неселовська передала одному з місцевих робітників низькопробну соціалістичну листівку, яку той одразу ж відніс до поліції⁵. Як наслідок, “Просвіту” було закрито, й відновити свою діяльність вона змогла лише на початку наступного 1908 року.

Двома найхарактернішими рисами просвітянського руху на Поділлі були: 1) наявність непримиренної ворожнечі всередині самого Товариства між його радикальним та консервативним крилом, що завдавало значної шкоди в цілому успішній просвітницькій роботі, що її провадила серед українського селянства Кам’янець-Подільська “Просвіта”; 2) відсутність контролю над діяльністю філії “Просвіти” у Могилеві-Подільському призвела до того, що тут ідейним натхненником просвітян став польський поміщик І. Волошиновський, який всю їхню енергію спрямував виключно на справу кооперації і повністю ігнорував виконання філією “Просвіти” національно-культурних завдань. На важливості змінити таке становище наголосив подільським просвітянам Перший український просвітньо-економічний конгрес, який відбувся 1–2 лютого 1909 р. у Львові і організатором якого стала галицька “Просвіта”. Цікаво, що подільські просвітяни лише в останній момент відшукали засоби, щоб послати свого делегата на конгрес, хоча за місяць до цього на сторінках української преси промайнула звістка про те, що подільські просвітяни не братимуть у ньому участі.

На конгресі піднімалися надзвичайно гострі питання. Так, відомий галицький громадський діяч та письменник С. Томашівський, торкаючись питання просвітянської видавничої справи, заявляв: “Одні раді б іти за модою і подавати популярну поживу у спеціальнім доборі модерності, як ось економія, кооперація, соціологія, наука про державу, останні здобутки науки і т.і.; другі держаться певних етнічних принципів і пропагують спеціальну тенденційну літературу: демократизм у політиці, лібералізм у культурі, соціалізм у суспільних питаннях, виключаючи все інше як шкідливе, або щонайменше баласт; інші, знов, дають перевагу т. зв. релігійно-моральним творам і т.і.; ...Найменше зате бачимо таких, що признають повну свободу популярного письменства і лише у великій його різномірності бачать суспільно-культурну вартість. Сей, останній, погляд треба назвати єдино виправданим... Товариство “Просвіта”... ніколи не повинно забувати, що суспільність складається з дуже різномірних елементів... годі забувати, що у нас є ще сотні тисяч людей, які, наприклад, поза інтерес до всяких “житій святих”, ще не вишли і не скоро вийдуть”⁶.

Все сказане С. Томашівським насамперед стосувалося Кам’янець-Подільської “Просвіти”, де праве клерикальне крило виступало проти розповсюдження серед

українців демократичної літератури, такої, приміром, як книжки “Земельна справа в Новій Зеландії” та “Про автономію України”, а ліве демократичне крило Товариства виступило проти спроб просвітянського духовенства налагодити видавництво релігійної літератури українською мовою.

Багато корисного для кам’янець-подільських просвітян на конгресі було сказано про необхідність поєднання національно-культурної та кооперативної діяльності. Так, відомий наддніпрянський кооператор М. Гехтер зазначав: “Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З другого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висить у повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме”⁷.

Рішення Першого Українського просвітньо-економічного конгресу у Львові про розбудову кооперації на Україні на національному ґрунті відразу ж викликало негативну реакцію у І. Волошиновського. “Кооператисти, які працюють для добра всіх, – демагогічно зазначав він на сторінках “Світової зірниці”, – мають занадто велике завдання перед собою, щоб собі на очі вузько національне більмо накладати”⁸.

Але нові віяння, викликані конгресом українців у Львові, стрімко вривалися в національне життя Наддніпрянщини. Значно покращилися взаємостосунки просвітян, що дозволило Кам’янець-Подільській “Просвіті” значно активізувати роботу серед українських селян. Особливо успішно провадилася національно-культурна діяльність в селі Печері, де функціонувала бібліотека-читальня “Просвіті”. Крім того, Кам’янець-Подільська “Просвіта” відкрила бібліотеки-читальні в Щурівцях, Іванківці, Кунищах. Пробудження подільських селян до національного життя змушувало І. Волошиновського та його прибічників з числа подільських кооператорів відступати від своїх антиукраїнських принципів. Так, 17–18 серпня 1909 р. в Жмеринці відбувся Перший з’їзд представників подільських товариських крамниць, одним із важливих рішень якого була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати українські книжки, які із 10 % знижкою надавала Кам’янець-Подільська “Просвіта”⁹.

Царизм, який витратив чимало зусиль для того, щоб прищепити українцям на Наддніпрянщині відчуття власної неповноцінності, зневіру у власних силах, одним словом, виховати із них слухняного “молодшого брата”, який ні на крок не може відійти від “старшого”, з тривогою спостерігав, як відомості про успіхи галичан в національно-культурній та економічній сфері надходили на Україну. Врешті терпець самодержавних можновладців урвався, і на наддніпрянських українців посипалися репресії. З 1909 р. була закрита Одеська “Просвіта”, в наступному 1910 р. – Київська. Це Товариство із самого початку свого існування почало видавати книжки, в яких начебто розповідалося про далекі країни – Ірландію, Нову Зеландію, Сполучені Штати Америки чи Канаду, але разом із тим проголошувалися демократичні та республіканські ідеї, актуальні для Наддніпрянської України. Самодержавство не помічало, чи швидше робило вигляд, що не помічає вільнодумства київських просвітян, адже в цілому це Товариство було поміркованим та навіть сумирним, за що й зазнавало постійної критики з боку українських соціал-демократів. Аж ось наприкінці 1909 та на початку 1910 рр. “Просвіта” видала дві книги В. Доманицького – “Про Галичину та життя галицьких українців” й “Про Буковину та життя буковинських українців”, в яких були показані здобутки західних українців. Тут вже

царська влада одразу ж “прозріла” і Київську “Просвіту”, в якій був зібраний цвіт наддніпрянської інтелігенції – Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, О. Лотоцький, М. Левицький, Д. Дорошенко, М. Лисенко, В. Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдуківський, В. Королів, С. Русова, Мод. Левицький та ін., було закрито, за абсурдним звинуваченням в анархо-комунізмі.

Але всі спроби самодержавства не допустити впливу галицького національно-культурного руху на Наддніпрянщину виявилися марними. Так, влітку 1911 р. Мануйлівська філія Катеринославської “Просвіти” приймала в себе делегацію українських вчителів з Буковини. Обмін думками, щирі, дружні поради західних українців допомогли мануйлівським просвітянам оживити підупалий на той час на Катеринославщині національно-культурний рух.

Пожвавшення просвітянського руху у філіях підштовхнуло до більш активних дій і Катеринославську “Просвіту”. Наприкінці 1911 р. у цьому Товаристві було обрано нове правління, до складу якого увійшли Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський, Н. Нечипоренко, Б. Павловський, О. Роговин, П. Сіренко, М. Хрінникова та Н. Щоголівна.

Саме під керівництвом цих людей катеринославська “Просвіта” перетворилася із замкненої у собі групи інтелігентів у могутній національно-ідейний центр, який впливав на свідомість тисяч українських селян усєї Катеринославщини. Нелегко далися катеринославцям ці здобутки. Так, Д. Дорошенко згодом згадував: “Багато довелося мені попрацювати по сільських філіях Катеринославської “Просвіти”, почитати лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі люблю згадати ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене такий дорогий, як грамота на почесне членство, яким вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й діївська “Просвіти”. А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села”¹⁰.

У 1914 р., з початком Першої світової війни, діяльність катеринославської “Просвіти” щоразу більше спрямовувалася на допомогу біженцям з Галичини та Буковини, вдовам і сиротам загиблих солдатів. Для них при “Просвіті” була заснована дешева їдальня, яка за період від 6 вересня 1914 р. по 1 вересня 1915 р. видала 80 454 обіди, в тому числі безплатних – 4129 вдовам та сиротам загиблих і 6383 біженцям із Західної України. Їдальня катеринославської “Просвіти” виявилася першою інституцією, яка в червні 1915 р. матеріально підтримала галицьких біженців, які в значній кількості почали прибувати в цей час до Катеринослава¹¹. “Просвіта” також потурбувалася про те, щоб створити в Катеринославі сприятливий для галицьких біженців моральний клімат. Вона влаштувала у місті ряд лекцій про Галичину, які завжди проходили з великим успіхом при переповненому залі і викликали у катеринославських українців щирю симпатію до своїх західноукраїнських братів.

Війна остаточно підірвала сили самодержавства. З 1917 р. воно було повалене і просвітянський рух на Наддніпрянщині розгорнувся із новою силою. 20 вересня 1917 р. у Києві розпочав роботу Перший просвітянський з’їзд, який, нарешті,

з'єднав зусилля просвітян усіх регіонів Наддніпрянщини. Новоутворені та відроджені “Просвіти” впорядковували народні читальні, організовували співочі гуртки, відкривали українські школи та гімназії.

Українські кооператори викупували в інонаціональних капіталістів середні та великі підприємства, засновували свої власні банки, одним словом, ставали справжніми господарями на своїй землі. За їх матеріальної допомоги просвітянам в 1918 р. вдалося відкрити українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському й історико-філологічний факультет у Полтаві.

У 1919 р., коли по Україні прокочувалися фронти й лилася кров, просвітяни та кооператори піклувалися про поранених українських вояків, за великі кошти діставали для них медикаменти.

Захопивши Наддніпрянщину в 1920 р., більшовики зразу не наважилися забронити “Просвіти”, але своїми декретами спотворили їхню національну суть, перетворивши їх на бездіяльні додатки до бюрократичної Наросвіти, тому саме 1919 р. ми вважаємо останнім роком діяльності “Просвіт” на Наддніпрянщині.

За недовгі 14 років свого існування наддніпрянські “Просвіти”, незважаючи на прешкоди та власні прорахунки та недоліки, встигли багато чого зробити як для національного відродження на Наддніпрянщині, так і для консолідації східних та західних українців, й саме в цьому полягає їхня головна заслуга перед Соборною Україною.

Oleksandr Lysenko. “Prosvita” movement in the Dnipro-region of Ukraine in 1905–1919

The leading organizations of enlightenment movement in the Dnipro-region of Ukraine at the beginning of the 20th century were “Prosvita” clubs established in Katerynoslav, Odessa, Kamianets-Podilsky and Kyiv. The main trends in their development, achievements and difficulties in their work for the national revival are described.

Key words: “Prosvita”, national revival, consolidation of Western and Eastern Ukrainians, difficulties in book printing.

¹ Одеська державна бібліотека ім. М. Горького. – Ф. 28. – Арх. М. Ф. Комарова. – Лист Є. Чикаленка до М. Комарова (січень 1901 р.).

² Там само. – Лист Є. Чикаленка до М. Комарова від 13 грудня 1906 р.

³ Грицинський В. Одеські українці // Слово. – 1907. – № 29. – 24 листопада.

⁴ Центральний Державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 11–12.

⁵ Там само. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 16, 23.

⁶ Томашівський С. Просвіти і видавництва (замітки й бажання) // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910. – С. 100.

⁷ Гехтер М. Сільськогосподарська кооперація на Україні російській // Там само. – С. 596.

⁸ Допис редакції // Світова зірниця. – 1909. – № 11–12. – 25 березня.

⁹ З'їзд представників подільських товариських крамниць // Там само. – № 32. – 23 серпня.

¹⁰ Дорошенко Д. “Просвіти” на Великій Україні. – Б-м, б/р. – С. 6.

¹¹ Жигло Л. Отчет о деятельности столовой общества “Prosvita”... // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 153.